

MILAN JUST, EVA SCHULZOVÁ, JINDŘICH SCHULZ

FRANTIŠEK MACHÁT

(Ke slavnostnímu odhalení pamětní desky F. Machátovi v Horce nad Moravou při příležitosti XI. sjezdu čs. geografů v Olomouci)

František Machát se narodil jako syn púllánika v Horce nad Moravou 25. prosince 1876. V letech 1887—1895 studoval na českém gymnasiu v Olomouci, po maturitě se dal zapsat do 1. semestru na filosofickou fakultu české Karlo-Ferdinandovy university. V Praze studoval v letech 1895—1900 s jednoročním přerušením vojenskou službou především dějepis a zeměpis, ale navštěvoval také přednášky z filosofie, estetiky, českého jazyka a literatury, německé literatury, psychologie a pedagogiky. Pro tehdejší situaci na pražské universitě bylo charakteristické zůstávání vědecké úrovně geografie za školou historickou. V zeměpisu byl Machát vlastně odkázán na přednášky prvního profesora zeměpisu Jana Palackého. Tehdejší posluchači dějepisu a zeměpisu byli autoritou osobností svých učitelů a jejich vědeckou erudicí vedeni především

k zájmu o historii. Jestliže přesto některý z nich v budoucnu vědecky pracoval v geografii, bylo to důsledkem jeho mimořádného zájmu o tento obor a s tím souvisejícího namáhavého vlastního studia. Tak tomu bylo také u Macháta. I když vstoupil do vědeckého světa na poli historie a zasvětil tomuto oboru první léta své vědecké práce — na základě práce „Náboženské poměry na Náchodsku v letech 1620—1660“ dosáhl r. 1905 doktorátu filosofie¹⁾ — záhy, zejména v souvislosti s pedagogickým působením, začal inklinovat k zeměpisu a posléze zasvětil své vědecké dílo cele tomuto oboru.

Universitní studia sloužila Machátovi především k přípravě na učitelské povolání. Dráhu středoškolského profesora nastoupil r. 1899 jako suplent na gymnasiu v Truhlářské ulici v Praze, ve školním roce 1900/1901 přešel na žižkovskou reálku. V letech 1901—1906 působil nejprve jako skutečný učitel a od r. 1904 jako profesor na reálce v Náchodě. V roce 1906 se znovu vrací do Prahy, působí nejprve na reálce v Karlíně (1906—1909), posléze na gymnasiu v Žitné ulici (1909—1920) a konečně se stává prozatímním ředitelem (od roku 1917) a od roku 1920 skutečným ředitelem dívčího reálného gymnasia Krásnohorská. 22. dubna 1935 neočekávaně zemřel ve věku 59 let.

Po tomto nezbytném biografickém úvodu se pokusme o stručnou charakteristiku jeho bohatého vědeckého díla, jež lze v podstatě rozdělit do tří základních skupin. První dvě — teorie vyučování zeměpisu a školská kartografie — spolu bezprostředně souvisejí, o třetí je možno hovořit v souvislosti s popularizací zeměpisných poznatků a bohatou redaktorskou činností.

Zájem o zeměpis, zejména v oblasti výuky, se začíná u Macháta výrazněji projevovat po návratu z Náchoda do Prahy. V letech 1908 a 1909 byly vydány nové osnovy pro vyučování zeměpisu na rakouských středních školách. V té době měl Machát za sebou již desetiletou praxi středoškolského profesora a své stanovisko k novým osnovám vyjádřil v článku „Zeměpis na vyšším gymnasiu.“²⁾ Nesouhlasil s malým počtem hodin vyčleněných pro výuku zeměpisu, jež nedávaly možnost řádně zvládnout předepsaný učební úkol. Tyto rakouské osnovy v podstatě převzaly také československé střední školy po roce 1918. První československé osnovy pro výuku zeměpisu jsou až z r. 1933 a jejich vydání bylo vázáno na připravovanou reformu československých středních škol. Práci na přípravách nových osnov se aktivně účastnil také Machát. V roce 1925 dokonce předložil ministerstvu školství a národní osvěty vlastní návrh nových osnov, v podstatě shodný s náplní Nikolauovy první československé učebnice zeměpisu pro střední školy z r. 1926. Předpokládal pro nižší stupeň středních škol podrobnou znalost zeměpisu ČSR, přehlednou znalost Evropy a ostatních částí světa (s důrazem na slovanské státy a země hospodářsky a kulturně vyspělé), znalost základních jevů fyzického zeměpisu a hlavních druhů map (zejména speciálních s ohledem na jejich praktické využití), základní vědomosti o tvaru a velikosti Země a jejích zdánlivých pohybech a konečně základy občanské nauky, jež se tehdy vyučovala v rámci zeměpisu. Na vyšším stupni měl být žákům podán soustavný úvod do všeobecného zeměpisu a do nauky o mapách na skutečně vědeckém základě, dále měli získat základní znalosti z antropogeografie a hospodářského zeměpisu, základní poznatky z regionálního zeměpisu a důkladně znalosti československé občanské nauky. Machátův návrh se stal podkladem pro práci ministerské subkomise pro zeměpis a dějepis a bez podstatnějších připomínek byl přijat a zveřejněn v nových osnovách z roku 1933.³⁾

V souvislosti s přípravou nových osnov se Machát rovněž zabýval vlastní teorií vyučování. Ve 20. letech působil jako lektor metodiky zeměpisu na přírodovědecké fakultě Karlovy university. Třicetileté zkušenosti učitele zeměpisu na několika typech středních škol shrnul ve dvou pracích z r. 1932: „Úvod do metodiky zeměpisu“ a „Návod k vyučovacímu postupu v zeměpise ve třídě první.“ Jednotlivé kapitoly Úvodu věnoval pojmu, postavení, významu a cílům vyučování zeměpisu, všeobecným zásadám, druhům vyučovacího postupu a me-

dickým hlediskům, zeměpisným pomůckám, učebnici, četbě a mezipředmětovým vztahům. Machát byl také spolu s J. Růžičkou autorem několika zeměpisných učebnic. Vycházel z moderních vyučovacích principů — z logičnosti, věcnosti, přiměřenosti, názornosti —, jež byly pokrokové nejen ve 20. a 30. letech, ale mnohé z nich jsou bezezbytku uplatňovány dodnes.

Snad nejvýrazněji vystupuje u Macháta právě princip názornosti a může nám být logickým východiskem k charakteristice nejobsáhlejší části jeho vědeckého díla na poli zeměpisu — školské kartografie. V této souvislosti je ovšem nutno předeslat, že jde o práce s větším dosahem, užívané nejen ve školách, ale i nejširší veřejnosti.

Záhy po příchodu z Náchoda do Prahy se stal Machát spolupracovníkem J. Metelky, který již před 1. světovou válkou redigoval Ottův zeměpisný atlas, jehož základem bylo 2. vydání německého atlasu Debesova⁴⁾. Záhy se sám ujal vedení redakce a vedle toho zpracoval pro atlas 22 nových map (z celkového počtu 44). Atlas vycházel na pokračování v 21 sešitech a jeho dokončení těsně po válce bylo velice náročným úkolem, především vzhledem k politickým a územním změnám ve světě po roce 1918 a k nedostatku odborných kádrů. Poslední číslo vyšlo v roce 1924.

Na československých středních školách byly i po roce 1918 užívány předválečné atlasy rakouského a německého původu. Na některých školách se užívalo dokonce Merklasova atlasu z poloviny minulého století⁵⁾, ale nejvíce byl rozšířen Kozennův atlas v Jirečkově české úpravě. Prvním původním českým atlasem pro měšťanské školy byl atlas Brunclíkův, který v Brunclíkově a Vlachově úpravě pro střední školy ovšem svou úrovní a nepříliš šťastným rozdělením Kozennův atlas nepřekonal. Přepřacování a nová úprava Brunclíkova atlasu byla firmou Neubert v Praze na Smíchově svěřena Machátovi. 1. vydání nového Brunclíkova a Machátova atlasu se objevilo již v r. 1916; po skončení války Machát atlas znovu přepracoval podle výsledků mírových jednání a nově uspořádal. Stále opravován a doplňován po stránce odborného obsahu a zdokonalován po stránce technické, dočkal se Brunclíkův a Machátův středoškolský zeměpisný atlas v krátké době několika dalších vydání; když se pak podařilo získat ke spolupráci pplk. Semíka a kpt. Leixnera, vynikající odborníky z Čs. vojenského zeměpisného ústavu, zařadil se mezi přední díla školské kartografie světového významu.⁶⁾

Malý atlas Československé republiky v Machátově úpravě z r. 1921 byl v r. 1923 ministerstvem schválen jako učební pomůcka pro obecné školy a stal se základem Machátova Atlasu pro školy obecné o 7 listech, jež získal výlučné postavení na čs. obecných školách. Z dalších učebních pomůcek je na místě připomenout Vlastivědný atlas pro školy národní o 11 listech, zpracovaný Machátem a K. Spalovou, který zejména z metodického hlediska představoval skutečně dokonalou pomůcku, především velmi vhodným uspořádáním. Speciální pedagogické poslání měl i Machátův Zeměpisný atlas pro školy obchodní.

Pro tyto citované atlasy Machát autorsky zpracoval 29 map a dalších 28 upravil tak, aby vyhovovaly vědeckým a pedagogickým požadavkům, současné zeměpisné situaci a úředním předpisům. Jako člen redakčního kruhu Atlasu republiky Československé z r. 1935 zpracoval pro atlas hypsometrickou a politickou mapu Československa.

Vedle atlasů pro potřeby škol podílel se Machát autorsky a redakčně rovněž na zhotovení mnoha nástěnných a příručních map. Prudký hospodářský rozvoj a zejména rozmach průmyslu v 19. století si vynutil koncem 70. let reformy a modernizaci školství. Také, zeměpisu se dostalo náležitého ocenění — stal se důležitým vyučovacím předmětem — a s tím byla spojena potřeba vybavit české školy zeměpisnými pomůckami, zejména mapami. Zpočátku byly používány mapy vyrobené u vídeňských a německých firem v české úpravě. Tato praxe však byla z národního a politického hlediska, po roce 1918 také z prestižních důvodů neudržitelná. Proto již před 1. světovou válkou přistoupilo Ústřední nakladatelství učitelstva československého v Praze velmi iniciativně a energicky k přípravě vydání původních českých map a vyzvalo některé české odborníky, mezi nimi také Macháta, aby se ujali jejich autorství. Po roce 1918 byla navázána prospěšná spolupráce s odborníky z vojenského zeměpisného ústavu a v roce 1920 byla v Praze vytištěna první československá nástěnná školní mapa — Československá republika 1 : 400 000; Machát byl jejím redaktorem a spolu-autorem.⁷⁾ Stala se východiskem pro vydání příruční mapy ČSR 1 : 1 500 000 pro potřeby škol a nejširší veřejnosti, jež dosáhla velkého počtu vydání. Vedle toho se Machát autorsky a redakčně podílel i na vydání nástěnných map jednotlivých částí ČSR, zpracoval Podrobnou mapu Slovenska, byl redaktorem Podrobné mapy ČSR — západní část, mapy země Moravskoslezské, mapy Podkarpatské Rusi.⁸⁾

V období konečných úprav území a hranic ČSR po první světové válce zpracoval sérii příručních map ČSR, určených pro veřejnost i úřední potřebu, jejichž předností byla okamžitá reakce na výsledky jednání o vytyčení hranic států ve střední Evropě a na výsledky plebiscitů uspořádaných na některých územích.⁹⁾

Praktickým potřebám byla určena Podrobná mapa Čech 1 : 400 000 a Podrobná pětidílná automapa RČS rovněž 1 : 400 000.

Machát se ve své kartografické práci nesoustředil jen na vydávání map ČSR nebo jejich částí, i když tato tematika byla jeho zájmem nejbližší. Vedle již zmíněných nástěnných školních map Evropy, ostatních světadílů a mapy světa zpracoval i několik map příručních.¹⁰⁾

Praktické kartografii věnoval nejen volný čas, ale i značnou část životní energie. Stručný přehled tohoto úseku jeho díla ukazuje i na vysokou občanskou a národní uvědomělost. Svým dílem dovršil vývojovou etapu naší předválečné školské mapové produkce.

Konečně nelze ve výčtu Machátovy vědecké činnosti opomenout „Ilustrovaný zeměpis všech dílů světa,¹¹⁾“ vydaný jako regionálně geografická příručka, poskytující základní zeměpisné informace. Na jejím zpracování se vedle Macháta podílela řada dalších zeměpisců — Koláček, Novák, Dvorský, Urban, Čermák, Woldřich, Dědina; Machát je autorem úvodní kapitoly o dějinách (jen v 1. vydání, ve 2. vyd. B. Horák), úkolech a rozdělení zeměpisu, kapitol Afrika a Polární kraje, spolu s Koláčkem kapitoly Střední Evropa, ve 2. vydání vedle toho spolu s Dědinou a Urbanem kapitoly o ČSR. V této souvislosti je třeba zdůraznit především jeho vynikající redaktorské schopnosti.

František Machát patřil k té generaci zeměpisců, jež položila základy československé geografické vědy. Jemu, stejně jako většině jeho vrstevníků, však

nebylo souzeno uzavřít se do ticha pracoven a vytvářet detailní a obsáhlá vědecká díla. Je to generace, jež byla stržena do víru politických a společenských událostí a převratných změn, a tak donucena vnějšími okolnostmi orientovat své schopnosti jiným směrem. Málokterý vědní obor byl tehdy tolik poznamenán a ovlivněn politickým děním jako zeměpis. Rokem 1918 se důkladně změnila politická mapa Evropy i světa. A vznikem samostatné Československé republiky byla česká geografie přímo postavena před nové úkoly, se kterými se musela čestně a do posledních podrobností vyrovnat. Nešlo snad pouze o nutnost reagovat na vznik nových regionálních celků jako předmětů vědeckého zájmu zeměpisu. Šlo především o co nejrychlejší postižení nového stavu z našeho hlediska národního i evropského a celosvětového, hlavně reagovat na změny hospodářské, politické, kulturní a technické. Splnění těchto nových úkolů pokládal Machát a jeho vrstevníci v neposlední řadě za záležitost prestižní. Velmi výstižně vyjádřil pocity a smýšlení vědeckých pracovníků té doby St. Nikolau v odborném posudku z 6. července 1920 na Machátovu a Horákovu nástěnnou školní mapu ČSR, když napsal, že mapa „... po vědecké stránce úplně vyhovuje, po technické stránce budí v referentu přímo radost, že máme v republice odborníky, kteří tou prací dovedou se postavit na čestné místo mezi kartografy jiných národů.“

Machát si plně uvědomoval, že československá geografie potřebuje především taková díla, jež by vzbudila zájem veřejnosti a hlavně mladé generace o zeměpis a z nichž by mohla mladší generace geografů vycházet v další vědecké práci. Proto zaměřil svou činnost na metodiku zeměpisu, kartografickou produkci a popularizaci zeměpisných poznatků. Proto chápal zeměpis jako vědu s přírodovědným základem, ale společensko-hospodářským dosahem. Byl přesvědčen, že zeměpis má přispívat k národní snášenlivosti a občanskému soužití. Proto kladl důraz na regionální geografii ČSR. Velmi dobře dovedl odhadnout význam hospodářského zeměpisu pro celkovou situaci Československa. Pokládal za nezbytné věnovat maximální pozornost ekonomické geografii nejen ve školní výuce, ale i jako předmětu vědeckého zájmu. Právě s ohledem na specifčnost československých ekonomických problémů se zajímal o regionální geografii států, s nimiž byla ČSR hospodářsky spjata, ač se v souladu s duchem své doby domníval, že zeměpis nemá být ovlivňován politickými okolnostmi. Kartografické produkci přisuzoval v souvislosti se vznikem a potřebami ČSR hlavně praktický význam. Veškerá jeho vědecká a odborná činnost byla silně poznamenána jako pedagogickým působením. Většinu prací podřídil právě zájmům československého školství.¹²⁾

P o z n á m k y

1) Práci publikoval v 6. výroční zprávě obecní jubilejní školy reálné v Náchodě za školní rok 1902/1903, Náchod 1903, 35 s. Machátovou první publikovanou prací vůbec je stať „Společenské řády novokřtěnců na Moravě“. Vědecké práci v oboru historie zasvětil zejména období svého působení v Náchodě. Pořídil popis archívu náchodského zámku pro I. svazek Archivalien zur neueren Geschichte Oesterreichs. Z něho čerpal také pro stať „Židé v Náchodě v 17. a 18. století“. Společně se Z. Wirthem pořídil „Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Náchodském“.

2) XXV. výroční zpráva státního gymnasia v Praze v Žitné ulici za šk. rok 1911—1912, Praha 1912, 11 s.

3) O nových osnovách Machát referoval na II. sjezdu československých geografů v Bratislavě v r. 1933 a jeho příspěvek byl otištěn ve sjezdovém sborníku. Již v r. 1929 publikoval v VII. ročníku Věstníku pedagogického příspěvek „Zeměpis v našich a v nových rakouských učebných osnovách pro střední školy“.

4) Neuer Handatlas über alle Teile der Erde, 2. vyd. Leipzig 1898.

5) Malý zeměpisný atlas, neúplné vydání o 12 mapách 1843, 1. úplné vydání o 28 mapách 1853. Byla předlohou pro Merklasův a Zapův Malý příruční atlas všech částí země, Praha 1846.

6) Atlas byl přeložen do němčiny a vydán po Puffer Erbenově úpravě v roce 1923.

7) Autory mapy byli pod hlavní redakcí F. Macháta Horák, Semík, Leixner a Machát, vedle nich se na jejím vzniku podílelo i několik dalších odborníků — Nikolau, Koláček, Pech. Spolu se Semíkem a Leixnerem byl Machát autorem Nástěnné mapy střední Evropy 1:1 000 000 a Nástěnné mapy zemských polokoulí. Redakčně se podílel na vydání zdařilé Štůlovy nástěnné mapy Evropy 1:3 000 000 a Štůlovy a Leixnerovy nástěnné mapy Afriky 1:6 000 000.

8) Autory map ČSR — západní část a mapy země Moravskoslezské 1:200 000 byli Horák a Koláček, mapu Podkarpatské Rusi vypracovali Šimek a Semík. V Československém voj. zeměpisném ústavu k nim vyšla příruční mapa Čech v měř. 1:1 000 000 a Moravy a Slezska 1:750 000.

9) Politická mapa Stát Československý 1:750 000. Fyzická mapka Stát Československý 1:2 500 000 se stala podkladem pro pozdější Machátovy příruční školní mapy.

10) Západní Rusko a přilehlé části Německé a Rakousko-Uherska 1:250 000, Politický přehled Evropy s nejdůležitějšími železnicemi 1:5 000 000, politická Mapa světa 1:40 000 000.

11) 1. vyd. Praha 1911, 2. vyd. 1923, 3. vyd. 1935—1938 [I. Všeobecný zeměpis, II. Evropa (kromě ČSR), III. Československá republika, IV. Asie, Afrika, Amerika, Austrálie a polární kraje].

12) Podkladem ke zpracování této přehledné studie byly životopisné materiály, las-kavě zapůjčené doc. dr. Františkem Machátem, kandidátem věd, Machátovy vlastní práce a konečně nekrology Františka Koláčka v 41. roč. Sborníku ČSSZ, 1935, s. 73—75, Josefa Hříbka v XLV. výroční zprávě gymnasia Krásnohorská za šk. rok 1934—1935, s. 5—6 a Bohuslava Horáka v 16. roč. Naší vědy, 1935, s. 155.